Er vergadert een vrouwenpraatgroep in de moskee

Een kennismaking met moslim-fundamentalistische vrouwen in Tunesië[1]

Joke van Reenen

'Het beeld dat in Nederland over de positie van de vrouw in de islam bestaat is verkeerd en daar willen we wat aan doen. Het enige feminisme dat ik ken is de islam'.

Ibrahim Görmez[2]
in: *Onze Wereld*, mei 1983: 23

1. Inleiding

Om allerlei redenen is de belangstelling voor de islam in het Westen sterk toegenomen. Het islamitisch fundamentalisme dient daarbij als een soort spookbeeld. Dat geldt zeker voor veel vrouwen: fundamentalisme wordt bijna altijd gelijkgesteld met vrouwenonderdrukking. Het geijkte voorbeeld is Iran, waar de vrouwen 'teruggedrongen zijn naar de sluier'[3]. Natuurlijk is het waar dat in Iran, waar de scheiding tussen staat en religie is opgeheven, vrouwen van overheidswege gedwongen zijn om islamitische kleding te dragen. Maar ook in andere landen van het Midden-Oosten, waar die dwang niet bestaat, zijn er steeds meer vrouwen die zich op islamitische wijze beginnen te kleden. Hoe valt dat te verklaren?

Dit artikel gaat over de ideeën van fundamentalistische vrouwen uit Jendouba, een provinciestad in Noordwest-Tunesië. Deze vrouwen blijken een eigen invulling te geven aan het fundamentalisme. Zij komen regelmatig bijeen in de moskee. Daar bespreken ze typisch vrouwelijke problemen, die ze proberen op te lossen met behulp van de koran. Het verrassende daarbij is, dat zij via de religie hun positie in de moderne veranderende samenleving trachten te versterken.

Het artikel is gebaseerd op mijn veldwerkervaringen en in het bijzonder op gesprekken met Malika, één van de meisjes die deelnemen aan de groepsbijeenkomsten in de moskee[4]. Daarnaast berust het op literatuurstudie. Het moet beschouwd worden als een eerste verkenning, want er is nog nauwelijks onderzoek gedaan naar de eigen denkbeelden van vrouwen uit de moslim-fundamentalistische beweging. Niettemin valt uit de weinige literatuur die over dit ondewerp voorhanden is, af te leiden dat mijn bevindingen ook buiten Jendouba tenminste enige geldigheid hebben.

Doel van het betoog is vooral om de eigen interpretatie van fundamentalistische ideeën van de groep vrouwen uit Jendouba te schetsen. Ter afronding zal bovendien een voorzichtige poging gedaan worden om die ideeën te verbinden met de sociaal-economische context.

2. De ontwikkeling van de fundamentalistische beweging in Tunesië[5]

De politiek van de Tunesische overheid wordt sinds de onafhankelijkheid van de republiek in 1956 gekenmerkt door een verregaand proces van secularisatie van de staat. Het islamitische recht is vervangen door een seculier rechtssysteem, dat in hoge mate gebaseerd is op het Franse recht. Dit heeft vooral verstrekkende gevolgen gehad voor de juridische positie van vrouwen. De Tunesische politiek is er dan ook steeds op gericht geweest om een proces van vrouwenemancipatie – naar westers model – op gang te brengen dat uniek is binnen de Arabische wereld.

In de eerste periode na de onafhankelijkheid ondervond het beleid van de overheid, onder het charismatische leiderschap van president Habib Bourguiba, waardering onder grote delen van het Tunesische volk. De politieke situatie in Tunesië kenmerkte zich door een betrekkelijk grote mate van stabiliteit. Sinds het begin van de jaren zeventig, toen er een koerswijziging van een socialistische naar een liberale politiek had plaatsgevonden, is de politieke onrust echter sterk toegenomen. Het verzet tegen het regeringsbeleid komt vooral uit linkse en uit religieuze hoek. In alle oppositionele stromingen zijn ook vrouwen vertegenwoordigd. Naast de politieke aspiraties die zij delen met mannen, houden zij zich meestal ook bezig met vrouwenproblematiek: in hun ogen zijn de effecten van het regeringsbeleid ten aanzien van de positie van vrouwen in de praktijk vaak zeer teleurstellend. Volgens hun eigen politieke overtuiging zoeken zij naar andere oplossingen.

Het religieuze verzet manifesteert zich in Tunesië in de vorm van een fundamentalistische beweging die in Tunesië gewoonlijk 'Integristische Beweging' genoemd wordt. Die term verwijst naar het alomvattende karakter van de islam. Binnen het integrisme zijn diverse ideologische stromingen te onderscheiden, maar zij hebben alle één uiteindelijke doelstelling gemeen: de eenwording van staat en religie.

De integristen zetten zich af tegen de wereldlijke en westers-georiënteerde politiek van de overheid. Zij willen de Tunesische samenleving zuiveren van als on-islamitisch beschouwde culturele, maatschappelijke, economische en politieke karaktertrekken. Het zou echter onjuist zijn om hun ideologie als conservatief of reactionair te bestempelen. Zij zetten zich vooral af tegen vreemde ideologieën, zoals het liberalisme en het marxisme, maar niet tegen verandering als zodanig. Humphreys omschrijft het fundamentalisme als de

> 'herbevestiging, in een ingrijpend veranderde omgeving, van traditionele wijzen van begrip en gedrag. In tegenstelling tot conservatisme of traditionalisme, dat veronderstelt dat de dingen door kunnen en moeten gaan zoals ze al generaties lang gedaan hebben, erkent en probeert het fundamentalisme te spreken tot een veranderde omgeving, een veranderde sfeer van verwachtingen. Het fundamentalisme is geenszins

> een blinde tegenstander van alle sociale verandering, maar staat erop dat verandering door traditionele waarden en denkwijzen moet worden geleid'.
> (Humphreys, 1979: 3; in: *Strijp*, 1983: 6)

De Integristische Beweging is in Tunesië omstreeks 1970 ontstaan. Tot 1979 werd zij tolerant bejegend door de Tunesische overheid, die haar als een tegenwicht tegen de linkse politieke oppositie beschouwde. Sinds die tijd is het echter afgelopen met de tolerantie van overheidswege: de beweging groeit te snel en begint een steeds scherpere politieke oppositie te voeren. In 1979 wordt een fundamentalistisch tijdschrift voor enige maanden verboden en de hoofdredacteur wordt gearresteerd. In 1981 wordt een groot aantal leiders en leden van de MTI (Mouvement de la Tendance Islamique) en de TIP (Tendance Islamique Progressiste) gearresteerd en een aantal van hen wordt tot gevangenisstraffen veroordeeld. Dit gebeurt nadat de MTI, die op dat moment niet de enige maar wel de best georganiseerde fundamentalistische groepering is, een verzoek heeft ingediend om officieel erkend te worden als politieke partij. In het najaar van 1981 vinden namelijk voor de eerste maal in de geschiedenis van het onafhankelijke Tunesië parlementsverkiezingen plaats waaraan verscheidene politieke partijen mogen deelnemen. Enkele linkse partijen worden wel gelegaliseerd, de MTI daarentegen niet. Het is duidelijk dat de Tunesische overheid zeer bevreesd is voor de invloed van de fundamentalistische beweging.

Het was tijdens de verkiezingstijd van 1981, dat ik kennis maakte met Malika.

3. Hoe Malika integriste werd

Toen ik Malika in 1981 leerde kennen, was zij 18 jaar oud. Zij had zich toen sinds twee jaar aangesloten bij de Integristische Beweging. Zij vertelde mij over de wijze waarop zij in aanraking kwam met die beweging en welk proces zich voltrok, voordat zij zich daarbij aansloot.

Malika is geboren in Noordwest-Tunesië, in een dorp niet ver van de provinciestad Jendouba, de stad waarheen ze omstreeks 1971 samen met haar vader, moeder en zes jongere broertjes en zusjes verhuisd is. Haar vader is pompbediende bij een garage. Hij is het enige gezinslid dat geld verdient. Zijn beide zoons en de meeste van zijn dochters gaan nog naar school, Malika zelf niet meer. Zij staat ingeschreven bij het arbeidsbureau; ze is al enige maanden lang op zoek naar een baan, maar tot dusverre zonder suces. Ze heeft drie jaar vervolgonderwijs genoten en is in het bezit van een typediploma.

Malika kreeg van haar ouders geen formeel-islamitische opvoeding. Zoals alle Tunesiërs, met uitzondering van een kleine groep linkse intellectuelen, noemen haar ouders zich wel moslim. De religie van de meeste Tunesiërs, zeker van de bevolking op het platteland en in de kleine steden, is echter een volkse variant van de islam, die op tal van punten afwijkt van de leer uit de koran, de 'formele' islam.

Aangezien Malika uit een sociaal milieu komt waar de volksislam overheerst, leven haar ouders niet erg streng naar de regels uit de koran. Haar ouders kennen de koran ook niet goed; beiden zijn analfabeet en hebben nooit koran-onderwijs gevolgd.

In de praktijk betekent dit bijvoorbeeld dat geen van beide ouders de *salât*, het rituele gebed (één van de vijf zuilen van de islam), verricht of de moskee bezoekt. Over een bezoek aan de heilige stad Mekka wordt niet eens gedacht. Ook overtreden Malika's ouders regelmatig allerlei andere voorschriften en verboden uit de koran, zoals de reinheidsvoorschriften en het verbod op het drinken van alcoholhoudende dranken (haar vader houdt van wijn). Ze nemen echter wel de ramadan, de jaarlijkse vastenmaand, in acht.

Eerst toen Malika naar het lyceum ging, ontmoette zij leraren en leerlingen uit de hoogste klas, die haar begonnen te vertellen over de islam. Van hen leerde zij onder andere dat God van vrouwen eist dat zij hun hele lichaam bedekken, op hun handen en gelaat na.

Zij raakte geïnteresseerd in wat haar verteld werd. Ze ging andere mensen opzoeken die de koran naar de letter willen nemen, onder wie een leraar van een ander lyceum. De moslims met wie zij sprak, leerden haar veel over de religie en gaven haar boeken te leen.

In 1978 begon Malika voor het eerst de *salât*, het gebed, te verrichten. Elke moslim is verplicht vijf maal per etmaal de *salât* uit te voeren. De meeste Tunesiërs bidden echter niet regelmatig. Tot voor kort hielden vrouwen zich zelfs bijna nooit bezig met het gebed, want de formele islam was in Tunesië, voor zover hij gepraktizeerd werd, veel meer een mannen- dan een vrouwenaangelegenheid. Door de algemene verbreiding van het onderwijs en door de opleving van de formele islam, zie je in Tunesië steeds meer vrouwen die gaan bidden. Maar het blijft nog steeds een kleine minderheid.

Vrouwen die zich aan de gebedsplicht houden, behoren daarmee nog niet automatisch tot de fundamentalistische (of integristische) beweging. Dat is pas het geval, wanneer zij hun best doen alle islamitische voorschriften na te leven en wanneer zij bovendien een bepaald soort islamitische kleding gaan dragen, waardoor zij zich ook uiterlijk onderscheiden van andere Tunesische vrouwen.

Toen Malika begon te bidden droeg zij aanvankelijk, zowel binnens- als buitenshuis, nog westerse kleding, waarbij vaak gedeeltes van armen en benen ontbloot blijven. Dat is tegen de voorschriften uit de koran. Pas een jaar later verwisselde zij haar westerse kleding voor een moderne variant van de islamitische kleding. Ze draagt sindsdien de *hejab*, een grote hoofddoek die zodanig geknoopt is dat hij doet denken aan een nonnenkap, met daaronder een enkellange jurk of een enkellange rok met een trui of bloes. De *chador*, islamitische kledij waarbij bovendien neus en mond bedekt worden, wordt in Tunesië nooit gedragen.

Door de *hejab* te gaan dragen werd Malika herkenbaar als een exponente van de Integristische Beweging. Dat wil echter niet zeggen dat ze daarmee haar lichaam beter bedekt dan alle andere Tunesische vrouwen die niet tot die beweging behoren: in Jendouba dragen vrouwen van boven een jaar of twintig buitenshuis namelijk meestal de *sefsari*, de Tunesische variant van de sluier. De *sefsari* is een grote witte lap die het hele lichaam verhult en die dus voldoet aan de islamitische voorschriften, met dien verstande dat hij niet binnenshuis gedragen wordt. De *hejab*, zoals die gedragen wordt door de integristes, heeft dan ook voornamelijk een symboolfunctie: via dergelijke kleding onderscheiden zij zich naar buiten toe van andere Tunesische vrouwen en wordt hun religieuze overtuiging zichtbaar gemaakt.

Sinds Malika integriste geworden is, gaat zij tweemaal per week naar de moskee, vrijdags en zondags. Op vrijdag, de islamitische feestdag, gaat ze tussen twee en vier uur 's middags, de uren waarop de moskee voor vrouwen opengesteld is. Op die dag bezoekt ze de moskee om er twee maal het gebed te doen. Ook kan zij dan naar de *imam* luisteren die er de aanwezige vrouwen toespreekt. Maar, zegt Malika, het staat je vrij om te blijven en daarnaar te luisteren of om te gaan. Op zondag gaat Malika om een andere reden naar de moskee. Die dag is er namelijk een groepsbijeenkomst voor vrouwen, waarover onderstaand meer gezegd zal worden.

Malika ondervond geen sterke weerstand van de zijde van haar ouders toen zij zich als integriste begon voor te doen. Maar aan hun eigen levenshouding en leefwijze heeft dat niets veranderd. Malika heeft haar twee jaar jongere zusje echter wel weten te overtuigen: die is in 1981 eveneens integriste geworden.

4. De groepsbijeenkomsten in de moskee

Zondags vindt er in de moskee een groepsbijeenkomst plaats van integristes. Ook Malika gaat daar naar toe. Ze gaat op zondag met meer plezier naar de moskee dan op vrijdag, wanneer de *imam* spreekt, want 'op vrijdag gebeurt er zo weinig'. Op zondagen gebeurt er veel; dan wordt er gepraat en wordt de koran uitgelegd. 'De vrouwen praten er onder elkaar', zegt Malika. 'Zelfs als er thuis iets gebeurt wat een vrouw niet zint, kan ze erover praten'.

De groepsbijeenkomst in de moskee wordt wekelijks bijgewoond door een wisselend aantal vrouwen. De ene week kunnen dat er vijf zijn, de andere week veertien. Malika gaat er elke zondagmiddag naar toe, tenzij ze werkelijk verhinderd is, bijvoorbeeld doordat ze ongesteld is. Een vrouw is namelijk gedurende haar menstruatieperiode onrein en onderworpen aan een reeks van taboes. Eén daarvan luidt, dat ze de moskee niet mag binnengaan.

Alle vrouwen die deelnemen aan de bijeenkomsten, zijn jong. De meesten zijn nog ongehuwd en hebben redelijk onderwijs genoten, zoals Malika. Sommige

vrouwen zijn echter ongeletterd. Volgens Malika is opleiding een goede zaak voor meisjes. Je moet naar school gaan om alles van het leven te begrijpen. Meisjes die naar school gaan, worden soms religieuzer, zegt ze. Maar omgekeerd zijn er ook meisjes die zich juist verder van de islam verwijderen naarmate zij meer onderwijs genieten.

Tijdens de groepsbijeenkomst wordt er gesproken over problemen die de vrouwen in hun leven en hun gezin ondervinden of over politieke actualiteiten. Ook worden er boeken over de islam besproken, die de geletterde vrouwen eerst thuis gelezen hebben. Soms schrijft één van hen een opstel over een onderwerp waarover zij iets gelezen heeft. De weinige vrouwen die analfabeet zijn, krijgen zoveel mogelijk tekst en uitleg van de anderen.

De vrouwen die actief zijn in de Integristische Beweging, proberen met andere vrouwen en meisjes te praten en hen te 'overtuigen'. Zij zeggen hun 'de waarheid', maar het staat de anderen vrij om zich al dan niet te laten overtuigen. Het missionaire werk van de vrouwen geschiedt niet systematisch, maar via contacten met vrouwelijke verwanten en kennissen.

In de ogen van de integristes zijn de meeste Tunesiërs geen echte moslims, al zeggen ze van wel. Een goede moslim is volgens hen iemand die zich strikt houdt aan datgene wat *h'arâm* is, dat wil zeggen: taboe, of: door God verboden. De meeste Tunesiërs, en dan met name de mannen, overtreden volgens hen de taboes. Dat geeft spanningen in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Indien zowel mannen als vrouwen de plaats zouden kennen die elk van hen via de koran is toebedeeld, en indien zij zich in hun relaties tot elkaar zouden laten leiden door de koran, dan zou de verhouding tussen de seksen harmonieuzer zijn dan nu in de praktijk in Tunesië het geval is. Hieronder zal de eigen visie van de integristes op een aantal problemen in de man-vrouw-verhouding aan de orde gesteld worden.

5. De werelden van mannen en vrouwen

In de ogen van de vrouwen die deelnemen aan de groepsbijeenkomsten in de moskee, zijn mannen en vrouwen niet geheel aan elkaar gelijk, al betekent dat niet zonder meer dat de één meer waard is dan de ander. Het onderscheid tussen de seksen komt vooral tot uitdrukking in de scheiding tussen mannen- en vrouwenwereld. Mannen en vrouwen horen ieder hun eigen terrein, hun eigen levenssfeer te hebben, waarbinnen zij eigen plichten en rollen te vervullen hebben.

De publieke sfeer (of het openbare leven) is vooral het domein van de mannen, terwijl de privé-sfeer (het huis en de familie) het domein van de vrouwen en van het intieme familieleven is. Mannen behoren geld binnen te brengen en hun gezin te onderhouden, vrouwen behoren zich in de eerste plaats te wijden aan het huishouden en aan de opvoeding van de kinderen.

De tweedeling mannen-publieke sfeer/vrouwen-privé-sfeer hangt niet slechts

samen met de arbeidsdeling tussen de seksen, maar ook met de islamitische opvattingen over seksualiteit. De seksualiteit dient zich binnen de privé-sfeer af te spelen, als een zaak tussen echtgenoot en echtgenote. Zowel mannen als vrouwen dienen hun seksualiteit exclusief te reserveren voor hun wettige echtgenote(s) respectievelijk echtgenoot. Vrouwen dienen bovendien hun erotische aantrekkingskracht te verbergen voor vreemde mannen. Zij doen dat onder andere door het dragen van islamitische kleding, die hun lichamelijke schoonheid verhult en die nooit in het bijzijn van vreemde mannen afgelegd mag worden. Vrouwen die zich frequent en zonder terughoudendheid in de publieke sfeer bewegen of die hun lichaam niet bedekken, roepen seksuele lusten bij de mannen op en zetten daarmee aan tot zondig gedrag.

Vrouwen die in de publieke sfeer optreden, lopen het risico lastig gevallen te worden door vreemde mannen. Vrouwen moeten daartegen beschermd worden, volgens Malika. Een mannelijk familielid moet optreden als beschermer; voor een gehuwde vrouw zijn dat haar echtgenoot en eventueel haar zoons, voor een ongehuwd meisje zijn dat haar vader en haar broers. Wanneer een vrouw een verre tocht moet maken waarbij zij zich op terrein begeeft waar de mensen haar niet kennen, moet zij zo mogelijk vergezeld worden door een mannelijk familielid. Malika vindt het gevaarlijk voor een vrouw om zo'n tocht alleen te ondernemen: 'Er kan haar iets overkomen of de mannen zullen haar lastig vallen'.

Het is niet zo, dat de scheiding tussen mannen- en vrouwenwereld als absoluut en rigide wordt opgevat door de islamitische vrouwen. In de praktijk blijkt dat veel ongehuwde meisjes en enkele gehuwde vrouwen onder de integristes uit Jendouba wel degelijk een baan buitenshuis hebben of zoeken. Malika is bijvoorbeeld zelf op zoek naar betaald werk. Haar opvattingen daarover zijn een beetje tweeslachtig. Enerzijds zegt ze er niets tegen te hebben als vrouwen een baan nemen, anderzijds brengt ze daar toch bezwaren tegen in[6]. Ze is van mening dat, indien een man onvoldoende verdient om zijn gezin te kunnen onderhouden, zijn vrouw eventueel een baan zou moeten kunnen nemen, mits haar echtgenoot daar uitdrukkelijk mee akkoord gaat. Maar ze is bang dat man en vrouw dan in een concurrentiestrijd verzeild raken. 'Beiden zullen zij meer willen gaan verdienen dan de ander'. Bij ongehuwde meisjes die een baan hebben, doet zich een ander gevaar voor. 'Een meisje dat geld verdient, zal veel dingen voor haar uitzet gaan kopen en uiteindelijk zal ze dan ook nog zelf een man gaan zoeken in plaats van andersom. En als ze een man zoekt, dan vindt ze hem niet. En tenslotte zal ze een andere man vinden waar ze één of twee dagen mee doorbrengt', aldus Malika.

Ze vreest dus dat vrouwenarbeid mogelijk zal leiden tot seksuele promiscuïteit. Bovendien ziet ze in vrouwenarbeid buitenshuis een bedreiging voor de natuurlijke orde, voor het onderscheid dat God tussen man en vrouw gecreëerd heeft en voor de gehoorzaamheid aan God. Malika zegt: 'Het probleem is niet dat vrouwen niet mógen werken. Maar buitenshuis werkende vrouwen verkeren altijd in het

gezelschap van mannen en zullen dan net als de mannen willen zijn. Ze zullen genoeg krijgen van hun islamitische kleding en ze zullen die kleding willen uittrekken om net als mannen te worden. En zo verliezen ze hun ...' (hier wijst Malika omhoog) 'met God'.

In emotioneel opzicht zijn mannen en vrouwen evenmin elkaars gelijke als in maatschappelijk opzicht. 'Vrouwen', aldus Malika, 'zijn als een moeder. Zij zijn liever dan mannen'. Daarom zijn vrouwen voor bepaalde maatschappelijke functies ook minder geschikt. Een vrouw kan bijvoorbeeld beter geen staatshoofd worden, 'want als iemand een diefstal pleegt, probeert een vrouw hem te helpen'. Het psychische verschil tussen man en vrouw houdt niet een verschil in intelligentie in. 'Het is geen kwestie van intelligentie', zegt Malika. 'Stemrecht voor vrouwen is bijvoorbeeld een goede zaak[7]'.

6. Machtsverhoudingen binnen familieverband

De integristes uit Jendouba zijn van mening dat echtgenoot en echtgenote samen alles moeten kunnen bespreken en dat de man niet als vanzelfsprekend gehoorzaamheid kan afdwingen van zijn vrouw. Man en vrouw zijn dus weliswaar niet gelijksoortig, maar wel min of meer gelijkwaardig. Een dergelijke opvatting staat haaks op de feitelijke situatie in Jendouba, waar de meeste mannen absolute autoriteit opeisen over hun echtgenote, met harde middelen.

Malika stelt dat tussen echtgenoot en echtgenote over alles gediscussieerd moet kunnen worden. 'De vrouw is alles wat een man nodig heeft en de man is alles wat een vrouw nodig heeft. De man kan zijn vrouw niet dwingen om bepaalde dingen te doen. Ze moeten er samen over praten'. Malika is ook van mening dat mannen de vrouwen uit hun huishouden niet als een sloofje horen te behandelen. Waar het om gaat, is dat de vader, broer of echtgenoot niet steeds moet zeggen: 'Geef me dit, geef me dat' en dergelijke. Volgens Malika komt het vaak voor dat mannen zo tegen vrouwen optreden, maar dat is niet goed.

Bij nader doorvragen blijkt echter ook voor Malika niet alles bespreekbaar te zijn tussen man en vrouw. De voorschriften uit de koran kunnen natuurlijk niet ter discussie gesteld worden; die zijn bindend. 'Er zijn bepaalde geboden in de koran', zegt Malika. 'Zo zegt de koran dat een vrouw haar man moet bevredigen wanneer hij seksuele begeerte voelt, om hem niet boos te maken'. Ook de arbeidsdeling tussen de seksen, die gebonden is aan het islamitische voorschrift dat een man in het onderhoud van zijn gezin dient te voorzien, biedt, zoals we eerder gezien hebben, slechts weinig manoeuvreerruimte voor vrouwen. Gehuwde vrouwen mogen eventueel een baan nemen, maar uitsluitend met toestemming van hun man.

De betrekkelijke gelijkwaardigheid tussen de beide seksen houdt voor Malika ook in dat mannen geen fysieke dwangmiddelen op hun vrouw mogen toepassen.

In Jendouba is het geen uitzondering dat mannen hun vrouw slaan. Malika vindt dat een slechte zaak. 'Waarom slaan ze? Het slaan leidt tot niets. Ze moeten hun vrouw proberen duidelijk te maken waarom iets goed is of niet'. Met kleine kinderen ligt het anders, want die zijn nog te jong om te begrijpen waarom iets goed is of slecht. 'Kleine kinderen mag je wèl klappen geven, om ze bang te maken, zodat ze het een volgende keer niet meer doen'.

Ouders hebben zeggenschap over hun kinderen, maar niet onbeperkt. Ze horen geen zeggenschap te hebben over de keuze van de huwelijkspartner van hun nageslacht. In dit opzicht stemmen de opvattingen van de integristes overeen met de Tunesische wet, maar niet met de dagelijkse praktijk. Volgens de wet moeten de betrokken huwelijkspartners instemmen met het voorgenomen huwelijk en ieder hun handtekening onder het huwelijkscontract zetten. In de praktijk komt het echter meer dan eens voor dat ouders hun kinderen – en dan vooral dochters – dwingen om een bepaald huwelijk te sluiten. Malika vindt dat onjuist; ze is van mening dat jongens en meisjes zelf moeten uitmaken met wie ze trouwen.

Malika is er ook niet voor dat een echtpaar na de bruiloft bij de ouders van de man intrekt, zoals van oudsher de gewoonte was in Tunesië. Een jong echtpaar moet volgens haar een zelfstandig huishouden opzetten. Dan kan de schoonmoeder zich niet voortdurend met het leven en het huishouden van haar schoondochter bemoeien en steeds ruzie met haar maken. Bovendien hoeft de schoondochter dan niet voortdurend in islamitische kledij te lopen: in het bijzijn van haar man hoeft zij zich namelijk niet te sluieren, maar in het bijzijn van haar zwagers en schoonvader wel.

7. Regulering van de seksualiteit

Voor de integristes is de essentie van het moslim-zijn gelegen in een strikte naleving van datgene wat *h'arâm* is. Het concept *h'arâm* is nog het beste te vertalen met de term 'taboe' of 'door God verboden'. Een belangrijk gedeelte van de taboes wordt uitgemaakt door reinheidsvoorschriften. Varkensvlees en alcoholhoudende dranken gelden bijvoorbeeld als onrein en het eten respectievelijk drinken daarvan is daarom taboe, *h'arâm*. Veel van de reinheidsregels hebben betrekking op de regulering van de seksualiteit en de vruchtbaarheid. De Tunesische socioloog Bouhdiba schrijft in zijn boek 'La Sexualité en Islam' het volgende:

> 'Het leven van een moslim is een aaneenschakeling van toestanden van verworven en vervolgens verloren reinheid en van uitgewiste en vervolgens teruggekeerde onreinheid. De mens is nooit volkomen gereinigd. Evenmin is hij veroordeeld tot de onreinheid. De reinheid is een toestand die men bereiken kan en de reiniging een techniek die men zich eigen maken kan met als doel de goede moslim in de gelegenheid te stellen in het aangezicht van God te verschijnen'. (1979: 59)

De reinheidsregels rond seksualiteit houden allereerst een verbod op buitenech-

telijk geslachtsverkeer in, dat zowel voor mannen als voor vrouwen geldt. Seksualiteit is in de soennitische islam (de geloofsrichting die in Tunesië nagevolgd wordt) uitsluitend toegestaan binnen het kader van het wettige huwelijk, *nikâh'* genaamd. Elke vorm van seksueel verkeer buiten het *nikâh'* (dat wil zeggen inclusief masturbatie, homofilie, en dergelijke) is *h'arâm* en wordt *zinâ* genoemd. In Tunesië wordt deze leefregel in het algemeen zeer eenzijdig ten voordele van mannen gehanteerd: mannen gaan veelvuldig buitenechtelijke relaties aan, terwijl zij van vrouwen absolute monogamie en huwelijkstrouw eisen.

Er zijn bovendien vele reinheidsregels en reinigingsvoorschriften rond elke coïtus. Er mag bijvoorbeeld geen geslachtsgemeenschap plaatsvinden tijdens de menstruatieperiode van de vrouw, en man en vrouw dienen zich na elke coïtus ritueel te reinigen. Ook deze voorschriften worden in Tunesië niet erg strikt nageleefd.

De integristes uit Jendouba zijn van mening dat vooral mannen de reinheidsregels dikwijls overtreden. Ze hebben te kampen met mannen die vreemd gaan, met mannen die met hun vrouw naar bed willen als zij ongesteld is en met mannen die zo frequent gemeenschap willen hebben met hun vrouw, dat het heel moeilijk wordt om de vereiste rituele reinigingen naar behoren uit te voeren. Over die problemen spreken zij regelmatig met elkaar in de moskee. Waar dat mogelijk is, proberen zij elkaar steun en advies te geven. Maar in feite kunnen de integristes hun principiële leefwijze alleen dan volledig waarmaken, als zij gehuwd zijn met een gelijkgezinde man, een 'goede moslim' dus. Malika vertelt hierover: 'Soms wordt een meisje door haar ouders gedwongen om met een man te trouwen die geen goede moslim is. Dan legt de groep haar uit hoe haar leven zal zijn. Bijvoorbeeld; zij doet iedere dag haar gebeden en haar man doet dat niet. Die gaat naar het café en drinkt wijn en zegt misschien thuis slechte dingen over onze profeet. Maar als man en vrouw beiden religieus zijn, dan weten ze van elkaar hoe ze zich behoren te gedragen. Ze weten bijvoorbeeld hoe ze seksuele omgang met elkaar moeten hebben (dat wil zeggen: welke reinheids- en reinigingsvoorschriften daartoe in acht moeten worden genomen, J.v.R.) en de man gaat dan niet met elke vrouw naar bed. Maar een man die niet religieus is, wil altijd met zijn vrouw naar bed, zelfs wanneer ze ongesteld is'.

Het komt wel voor dat een integriste haar principiële leefwijze noodgedwongen de rug toe keert nadat zij in het huwelijksbootje gestapt is, omdat haar man weigert mee te werken. Malika geeft hiervan een voorbeeld: 'Er woont in Jendouba een vrouw uit Jerba (eiland in Zuid-Tunesië, J.v.R.). Zij ging naar de universiteit en toen moest zij met een man trouwen. Dat was een man van Jerba, want mensen van Jerba trouwen uitsluitend onder elkaar en bijvoorbeeld niet met iemand uit Jendouba. Nadat de vrouw getrouwd was, heeft haar man haar gedwongen om haar islamitische kostuum in de kast te laten hangen. Ze heeft toen alles laten vallen. Dat komt alleen maar door haar man. Maar wat had ze anders

kunnen doen? Haar man wilde bijvoorbeeld altijd met haar naar bed. Dan zou zij iedere dag de *ghusl* (reiniging) moeten uitvoeren. Dat is toch al te gek!'

Over het overspel van mannen zegt Malika het volgende: 'Het is niet zo, dat alleen meisjes maagd moeten blijven tot aan hun bruiloft. Mannen mogen evenmin met anderen naar bed dan met hun eigen vrouw. Anders is het *zinâ*. Mannen maken zich veel schuldig aan *zinâ*. Iemand die religieus is, houdt zich aan datgene wat *h'arâm* is. Een man die niet religieus is, zegt bijvoorbeeld dat zijn vrouw niet mooi is en je ziet zijn ogen altijd spiedend over de weg gaan om een vrouw te zoeken. En hij blijft een uur met die vrouw en hij doet daar ik-weet-niet-wat mee'.

8. Geboortenregeling

Niet slechts de regulering van de seksualiteit, maar ook geboortenregeling vormt een discussiepunt voor de integristes uit Jendouba. Ze nemen op dat vlak een afwijkend standpunt in vergeleken met de Tunesische overheid, die een zeer actieve anticonceptie- en een zeer liberale abortuspolitiek voert, die in Jendouba haar vruchten duidelijk begint af te werpen. In Tunesië maken zowel voorbehoedsmiddelen als abortus (tot drie maanden na de conceptie) deel uit van het ziekenfondspakket. De Tunesische overheid voert in dat opzicht een beleid dat uniek te noemen is in de Arabische wereld en bovendien progressief in vergelijking tot de meeste westerse landen. In hoeverre een dergelijke politiek strijdig is met de islamitische beginselen, is nog geen uitgemaakte zaak. Islamitische wetsgeleerden zijn het er onderling niet over eens of de toepassing van kunstmatige anticonceptie al dan niet verboden is in de koran. In het algemeen zijn zij van mening dat abortus *h'arâm* is, maar zelfs daarover is de discussie niet gesloten.

De integristes uit Jendouba zijn tegen abortus. Over voorbehoedsmiddelen hebben ze een minder uitgesproken mening: hoewel ze er geen grote voorstanders van zijn, zijn ze er anderzijds ook niet fel tegen gekant. Volgens Malika is de beste methode van geboortenbeperking die van de periodieke onthouding. 'Een vrouw kan de geboortes beperken door niet voortdurend met haar man naar bed te gaan. Wanneer een vrouw al een baby gekregen heeft en ze wil nog even wachten met de volgende, dan mag ze anticonceptiemiddelen gebruiken. Maar soms is het niet goed. Wanneer ze een paar jaar de pil geslikt heeft en daarmee stopt omdat ze weer kinderen wil, dan raakt ze soms niet meer zwanger'.

Van de integristes uit Jendouba kan niet gezegd worden dat ze onder alle omstandigheden dogmatisch vasthouden aan hun principes inzake geboortenregeling en abortus. Het komt voor dat ze hun principes overboord zetten, wanneer ze daarmee andere vrouwen in nood kunnen helpen. Een frappant voorbeeld daarvan wordt geleverd door de maatschappelijk werkster van het ziekenhuis in Jendouba. Zij is integriste, maar zij spant zich in om bijvoorbeeld ongehuwde meisjes die zwanger geraakt zijn, over de ergste problemen heen te helpen.

Vanuit haar religieuze overtuiging is deze maatschappelijk werkster natuurlijk gekant tegen buiten- (en dus ook voor-) echtelijk geslachtsverkeer. Zij is eveneens gekant tegen abortus provocatus. Maar als er een meisje bij haar aanklopt dat in verwachting is geraakt, dan raadt zij zo'n meisje altijd een abortus aan, mits de drie-maandengrens nog niet overschreden is. Indien de zwangerschap al in een ver gevorderd stadium is en daarom niet langs legale weg afgebroken kan worden, of indien de vader onverhoopt op de hoogte is geraakt van de toestand van zijn dochter, dan gaat ze naar die vader toe om met hem te praten. Voor een vader is het een grote schande als zijn ongehuwde dochter in verwachting is en de maatschappelijk werkster tracht zijn woede enigszins te temperen, zodat hij zijn dochter geen onherstelbare schade zal berokkenen. Het feit dat deze maatschappelijk werkster haar werk doet in islamitische kledij, is daarbij waarschijnlijk een groot voordeel: de vaders zullen moeilijk van haar kunnen zeggen dat zijzelf ook een onfatsoenlijke vrouw is zonder normbesef.

9. Polygynie en echtscheiding

Vooral in de huwelijkswetgeving komt de discrepantie tussen het islamitische rechtssysteem en het Tunesische, seculiere, recht duidelijk naar voren. Volgens de Tunesische wet is polygynie (de huwelijksvorm waarbij een man terzelfder tijd met meer dan één vrouw gehuwd mag zijn) verboden. Echtscheiding kan onder bepaalde omstandigheden door zowel vrouwen als mannen aangevraagd worden, via een officiële gerechtelijke procedure. In de islam daarentegen is polygynie toegestaan en is het voor mannen veel eenvoudiger om te scheiden dan voor vrouwen.

Een islamitische man mag met meer vrouwen tegelijkertijd gehuwd zijn, tot een maximum van vier. Aan het polygyne huwelijk is de voorwaarde verbonden dat de man zijn vrouwen gelijkelijk behandelt. Dat betekent in de eerste plaats dat hij over voldoende materiële middelen moet beschikken om meer dan één gezin te kunnen onderhouden en bovendien moet hij zijn vrouwen met hun gezinnen in gelijke mate van zijn materiële middelen laten profiteren; daarnaast dient de man de nacht om beurten bij zijn vrouwen door te brengen. Echtscheiding is vooral het privilege van mannen: hoewel de ontbinding van een huwelijk bepaald niet wordt aangemoedigd in de koran (het huwelijk draagt een sacraal karakter) kunnen zij zich toch via een vrij eenvoudige procedure van hun vrouw laten scheiden. De integristes uit Jendouba zijn natuurlijk tegen het seculiere rechtssysteem in Tunesië. Toch lijken hun opvattingen inzake de huwelijkswetgeving een tamelijk vrije, voor vrouwen niet ongunstige, interpretatie van het islamitische recht.

De integristes zijn er in principe voor dat het polygyne huwelijk weer toegestaan wordt. Malika verbindt echter een belangrijke voorwaarde aan zo'n huwelijk. Ze zegt: 'Een man mag volgens de koran meer vrouwen hebben. Hij moet dat

echter eerst aan zijn eerste vrouw vragen. Als zij er niet mee akkoord gaat, mag hij er geen tweede vrouw bij nemen. Een man kan er bijvoorbeeld een andere vrouw bij nemen als zijn eerste vrouw ziek is of geen kinderen kan krijgen, of als hij een rijke boer is, zodat de tweede vrouw de eerste kan helpen. Maar dat kan alleen als de eerste vrouw ermee akkoord gaat. Onze profeet Mohammed had vijftien vrouwen. Eén was er bijvoorbeeld weduwe en had vijf kinderen. Het leven was erg moeilijk voor haar. Om haar te helpen is hij met haar getrouwd'.

Ook de echtscheidingsregeling wordt in een voor vrouwen gunstige zin geïnterpreteerd. Malika vindt dat een vrouw onder bepaalde omstandigheden het recht op echtscheiding zou moeten hebben. Ze zegt hierover: 'De vrouw heeft evenals de man het recht om echtscheiding aan te vragen. Dat kan ze doen als er iets belangrijks aan de hand is en man en vrouw ruzie gaan maken. Ze kan het ook doen als haar man bijvoorbeeld erg ziek is en geen zoons krijgt. Want als een vrouw geen zoons kan krijgen, kan haar man er andere vrouwen bij nemen, maar een vrouw kan niet met meer dan één man getrouwd zijn. Dus als die man geen zoons kan krijgen, dan heeft ze het recht om te scheiden'.

10. Sociaal-economische achtergronden

Tot zover enkele aspecten uit de ideologie van de integristes uit Jendouba. De vraag is natuurlijk in welke context deze ideeën passen. Hierover is mijn veldwerkmateriaal zeer beperkt. Over Iran bestaat echter wel literatuur; daarom zal ik nu eerst, aan de hand van een artikel van Tabari (1981), een korte schets geven van de sociaal-economische achtergronden van Iraanse vrouwen die ontvankelijk bleken voor een islamitische ideologie, om vervolgens na te gaan welke overeenkomsten er zijn met de islamitische vrouwen uit Jendouba.

In het prerevolutionaire Iran was er sprake van een snelle kapitalistische ontwikkeling, die belangrijke consequenties had voor de maatschappelijke positie van vrouwen in het algemeen en voor hun positie op de arbeidsmarkt in het bijzonder. Tabari maakt onderscheid tussen de veranderende (verslechterende) sociaal-economische positie van vrouwen van het platteland enerzijds en de veranderende positie van vrouwen uit de steden anderzijds. De plattelandsvrouwen zal ik in dit kader buiten beschouwing laten: door allerlei factoren namen zij nauwelijks of niet deel aan de revolutionaire strijd. De prerevolutionaire Iraanse steden zijn voor ons doel wèl van belang: dáár ontbrandde de islamitische revolutie en daar ook bleken bepaalde categorieën vrouwen ontvankelijk te zijn voor fundamentalistische ideeën. (Ook in Tunesië vindt het fundamentalisme vooral weerklank in de steden.)

In de Iraanse steden vond er tussen 1966 en 1979 een sterke verandering plaats in de samenstelling van vrouwenarbeid. De sterkste uitbreiding van de werkgelegenheid voor vrouwen vond niet in het bedrijfsleven plaats, maar in de diensten-

sector. Arbeid in de dienstensector maakt een minimaal opleidingsniveau nodig. Het gevolg was dat meisjes in toenemende mate middelbaar en hoger onderwijs begonnen te volgen om zo hun positie op de arbeidsmarkt te versterken.

De nieuwe werkneemsters uit de Iraanse steden kunnen volgens Tabari ingedeeld worden in twee categorieën: de 'ongesluierde' en de 'gesluierde' vrouwen. De ongesluierde vrouwen komen uit gezinnen waar de vrouwen reeds enkele generaties lang waren opgenomen in de ontwikkeling van het moderne gecentraliseerde overheidsbestuur. Het proces van integratie binnen een moderne kapitalistische samenleving is geleidelijk aan verlopen. Vrouwen uit dergelijke milieus bevonden zich, en bevinden zich nog steeds, in de voorste linies van de strijd voor de organisatie van vrouwengroepen die vechten voor de verbetering van haar rechtspositie. De gesluierde vrouwen onderscheiden zich van de ongesluierde, doordat zij voornamelijk de eerste in plaats van de tweede of derde generatie vertegenwoordigen die het proces van sociale integratie doormaakt. Vaak zijn deze vrouwen afkomstig uit de meest traditionele kleinburgerlijke families uit de stad. De jonge vrouwen uit deze gezinnen werden, door de eerder genoemde veranderingen in de arbeidsmarkt voor vrouwen alsook door de minder rooskleurige materiële omstandigheden van hun families, gedwongen in de richting van hogere opleidingen en betere banen. In het milieu waarin zij opgegroeid waren, lag sterk de nadruk op sekse-segregatie en afzondering van vrouwen. Het spreekt vanzelf dat dit traditionele wereldbeeld op gespannen voet staat met de nieuwe maatschappelijke positie die de jonge vrouwen uit dergelijke milieus verwierven. Zij kwamen immers terecht in een hun vreemde omgeving (de publieke sfeer, per traditie mannendomein), waarin vrouwen met mannen omgingen, geen sluier droegen en soms gekleed gingen volgens de laatste Europese mode. Vrouwen werden daardoor vaak heen en weer geslingerd tussen enerzijds aanvaarde familienormen en anderzijds de druk die de nieuwe sociale omgeving op hen uitoefende. En zoals zo vaak gebeurt wanneer veranderingen in kort tijdsbestek worden afgedwongen, hebben zich twee reactiepatronen ontwikkeld, aldus Tabari. Sommige vrouwen uit de traditionele kleinburgerlijke stedelijke milieus lossen het dilemma op door geleidelijk hun traditionele ideeën om te buigen en anderen vallen uit een afweermechanisme terug op traditionele ideeën. (1981: 183.)

Tot zover over Iran. Nu een vergelijking met de situatie van integristische vrouwen uit Jendouba, voor zover mijn materiaal dat toelaat. Hun situatie doet in veel opzichten denken aan de verhoudingen die Tabari schetst. Het gros van de inwoners van Jendouba heeft een rurale achtergrond en dat beïnvloedt nog steeds de relaties binnen het gezin. Het leven in de stad stelt betrekkelijk hoge materiële eisen. Veel mannelijke gezinshoofden – zeker de ouderen die ongeschoold zijn – kunnen alleen hun gezin niet onderhouden. Kinderen, ook meisjes, worden in toenemende mate gedwongen om een baan te zoeken en zo een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Omdat in Jendouba, evenals in de Iraanse steden, de

dienstensector veel beter ontwikkeld is dan de handelssector, wordt opleiding van groot belang om werk te kunnen vinden. Bijna alle integristische meisjes en vrouwen uit Jendouba vallen in deze categorie: hun familie behoort tot de lagere klasse of de kleine middenstand, ze zoeken of hebben veelal een baan in de dienstensector en ze hebben overwegend een behoorlijk opleidingsniveau. Maar hun ouders, die van het platteland afkomstig zijn, verdedigen nog sterk de oude opvattingen omtrent de verhouding man-vrouw en een ideaalbeeld van vrouwen als moeder en trouwe echtgenote dan wel kuise maagd. De publieke sfeer wordt daarbij beschouwd als mannendomein.

Voor de nieuwe generatie van jonge vrouwen die noodgedwongen gaan participeren in de publieke sfeer, is het niet goed mogelijk om te voldoen aan het vrouwelijke ideaalbeeld waarmee zij opgegroeid zijn. Een nadrukkelijk uitgedragen islamitische leefwijze is één van de alternatieven die hun ter beschikking staan om een uitweg te vinden uit dit dilemma van de moderne tijd. Een vrouw uit Jendouba die zich op mannenterrein begeeft en met mannen omgaat, maar die daarbij uitdrukkelijk te kennen geeft een 'goede' moslimvrouw te zijn, is hoe dan ook een respectabele vrouw. Zij zal niet licht van decadent en hoerig gedrag beschuldigd kunnen worden, zoals het veel 'moderne' meisjes en vrouwen uit Jendouba vergaat. Misschien verhoogt het 'goede' islamitische meisje ook wel haar huwelijkskansen: zij is immers een keurig meisje, zelfs al gaat ze met mannen om.

11. De betekenis van de religie voor een Arabische vrouwenbeweging

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat de integristische vrouwen uit Jendouba geen progressieve emancipatiebeweging vormen, maar ook geen zuiver reactionaire beweging. Zij zoeken naar antwoorden op de grote problemen die zich voordoen in de verhouding tussen mannen en vrouwen. Ze kiezen daarbij voor een eigen weg, met behoud van de Arabische culturele waarden. Deze waarden verkrijgen echter een nieuwe dimensie, want de integristes herinterpreteren de koran op een tamelijk vrouwvriendelijke wijze.

Als goede moslimvrouwen hechten de integristes aan ingetogenheid, kuisheid en huwelijkstrouw, zowel voor mannen als voor vrouwen. Hun ideologie maakt het vrouwen mogelijk om in de publieke sfeer te participeren zonder een slechte reputatie te krijgen, zonder meteen als lustobject beschouwd te worden en zonder veel lastig gevallen te worden door mannen. Bovendien beogen de integristes uit Jendouba harmonieuze huwelijksrelaties tot stand te brengen waarbij de machtsverhoudingen tussen de beide partners min of meer gelijkwaardig verdeeld zijn.

De ontwikkeling van een vrouwvriendelijke islamitische ideologie kon alleen tot stand komen dank zij de algemene verbreiding van het onderwijs in de

Arabische wereld. Tot voor kort werd de interpretatie van koranteksten gemonopoliseerd door een betrekkelijk kleine groep van voornamelijk mannelijke wetsgeleerden, die veelal belang hebben bij de handhaving van bestaande feodale en patriarchale machtsstructuren. Door het onderwijs is het mogelijk geworden dat steeds grotere groepen mensen zelf de koran gaan lezen en die op hun eigen wijze gaan interpreteren. Dat geldt ook voor vrouwen als de integristes uit Jendouba, die geneigd zijn de vrouwvriendelijke dimensie van de koran nogal sterk te belichten. Hierbij moet opgemerkt worden dat zij wijselijk hun mond houden over koranteksten die juist de tweederangs positie van vrouwen benadrukken, zoals bijvoorbeeld Soera 4, vers 34:

> 'Mannen zijn de opzichters over de vrouwen voor wat Allah aan de één meer gegeven heeft dan aan de ander en voor wat zij als bijdrage hebben gegeven van hun bezittingen. De deugdzame vrouwen echter zijn de in ootmoed staanden. (...) Maar vermaant haar van wie gij opstandigheid vreest en vermijdt haar op de rustplaatsen en slaat haar'.

De integristes uit Jendouba concentreren zich veeleer op andere, vrouwvriendelijker teksten die er zeker ook in de koran te vinden zijn. Je zou dan kunnen zeggen dat zij de islam tot een machtsmiddel en een strategie maken om de machtsverhoudingen tussen de seksen in een voor vrouwen gunstige zin om te buigen. Ze hebben daarbij vooral de neiging om de dubbele moraal en het machtsmisbruik waarvan veel mannen zich in het dagelijks leven bedienen, door te prikken en te ontmaskeren als *h'arâm*, als on-islamitisch. Natuurlijk is het de vraag in hoeverre ze ruimte zullen krijgen van de mannen om hun ideeën ook in de praktijk te verwezenlijken. De beantwoording van die vraag vergt nog nader onderzoek.

Een andere vraag is hoe andere, niet-fundamentalistische, feministisch georiënteerde vrouwen uit Jendouba, en meer in het algemeen uit de Arabische wereld, tegenover een vrouwelijke religieuze ideologie staan. Het voert te ver om in dit bestek uitgebreid op die vraag in te gaan, maar heel globaal valt er wel iets over te zeggen.

Veel niet-integristische jonge vrouwen en meisjes uit Jendouba, met name diegenen die redelijk onderwijs genoten hebben, zijn van mening dat de machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen zeer onrechtvaardig verdeeld zijn in het nadeel van vrouwen. Die machtsverhoudingen behoeven wijziging. Er is dan ook één belangrijke overeenkomst tussen hun opvattingen en die van de integristes uit Jendouba: beiden streven zij een ideaal na van grotere gelijkwaardigheid tussen de seksen en klagen zij over de hypocrisie en de dubbele moraal van mannen. Er is echter ook een groot verschil in hun opvattingen: de meeste niet-fundamentalistische vrouwen zijn niet slechts voorstanders van een grotere gelijkwaardigheid, maar tevens van een grotere gelijkheid tussen de seksen. Je zou kunnen zeggen dat voor de integristes het uiteindelijke doel moet zijn: gelijkwaardigheid via gehoorzaamheid aan de koran, dat wil zeggen: met inachtneming van de verschillen die er nu eenmaal tussen mannen en vrouwen bestaan, terwijl voor hun minder funda-

mentalistische zusters het doel eerder 'gelijkheid en vrijheid' is.

De verschillen in de opvattingen van de integristes en van andere jonge vrouwen hebben vooral consequenties op het vlak van de privé-sfeer/publieke sfeer. Veel jonge niet-fundamentalistische vrouwen vinden dat zij veel te sterk in hun bewegingsvrijheid worden beknot en dat zij te weinig buitenshuis mogen komen. Ook zijn er in Jendouba steeds meer meisjes die de eis tot voorechtelijke maagdelijkheid onder elkaar ter discussie stellen. Terwijl deze meisjes dus een grotere seksuele vrijheid voor vrouwen voorstaan, beogen de integristes juist een situatie waarbij noch mannen noch vrouwen seksuele relaties buiten het huwelijk om aangaan. Verder achten veel meisjes economische onafhankelijkheid een belangrijke voorwaarde voor vrouwenemancipatie, terwijl de integristes toch geneigd zijn om in de eerste plaats de man als kostwinner te beschouwen. (Maar nogmaals: in de praktijk blijken ze niet vies van een baan.)

Sommige meisjes, die radicale exponenten van de 'vrijheid-en-gelijkheid-'gedachte zijn, leggen veel nadruk op de verschillen in hun eigen visie en die van de integristes. Zij beschouwen het islamitisch fundamentalisme als een gevaarlijke reactionaire stroming. Een nicht van Malika, die zelf socialistisch georiënteerd is, verscheurde ooit uit pure ergernis een islamitisch boekje van Malika. Naderhand zei ze tegen mij: 'Weet je wat die integristen willen? Die willen weer handen van dieven gaan afhakken en die willen het weer toestaan dat een man met meer vrouwen trouwt!' De Egyptische schrijfster-arts Nawal El Saadawi, die evenals de hierboven genoemde nicht van Malika socialistisch-feministisch georiënteerd is, reageert daarentegen minder afwijzend op religieuze emancipatiebewegingen. Evenals de integristen/s bepleit zij een eigen weg binnen de Arabische politiek. Zij is echter geen moslim-fundamentaliste: volgens haar is het onjuist om accent te leggen op de formele teksten en leerstellingen van de koran, zonder deze in samenhang te zien met elkaar of met tijd en omstandigheden (1982: 54). Volgens haar zijn de eigenlijke beginselen van de islam: rechtvaardigheid, vrijheid en gelijkheid tussen mensen, ongeacht hun huidkleur, klasse of geslacht. Het probleem is echter dat de heersende kapitalistische en feodale kringen overal ter wereld de godsdienst voor hun eigen doelstellingen misbruiken. De godsdienst wordt al te vaak tot een hulpmiddel voor de uitbuiting van de armen, de werkers en de vrouwen. El Saadawi schrijft:

> 'Speciaal vrouwen worden vaak in groten getale geofferd op het altaar van de godsdienst of, nauwkeuriger gezegd, op het altaar van reactionaire interpretaties van de godsdienst. Daarom is het noodzakelijk dat zij een progressieve maatschappelijke factor worden en zich krachtig inzetten voor samenwerking met andere progressieve krachten die het accent leggen op een verlichte interpretatie van de godsdienst en die deze benutten voor de bevrijding van vrouwen. Dat is ook de reden waarom de feministische beweging niet van plan is de vergissing van andere progressieve bewegingen te herhalen: door namelijk in de val te trappen zich tegen de godsdienst te keren'. (1982: 55)

Eén ding staat in ieder geval vast: voor islamitische mannen zal het moeilijker zijn een religieuze vrouwelijke ideologie te negeren of te onderdrukken dan een feminisme dat ontleend is aan vreemde culturen die in de Arabische wereld bovendien een slechte naam hebben door kolonialisme en imperialisme.

Noten

1. Dit artikel kon in deze vorm slechts tot stand komen dank zij de medewerking van zeer velen, met name mijn collega's van de subfaculteit culturele antropologie/sociologie der niet-westerse volken aan de Vrije Universiteit, die voorgaande versies van kritisch commentaar hebben voorzien. Helaas is het mij onmogelijk om in dit bestek een ieder persoonlijk te bedanken.

2. Ibrahim Görmez, directeur en oprichter van de Stichting Turks-islamitische Culturele Federatie te Amsterdam, zegt in het interview met *Onze Wereld* waaruit dit citaat is overgenomen, onder andere dat hij bezig is de overkomst van enige vrouwelijke imams uit Turkije te arrangeren (*Onze Wereld*, mei 1983: 23).

3. Voor recente publikaties over de consequenties van een fundamentalistisch-islamitische ideologie of revolutie voor vrouwen, zie bijvoorbeeld: Leonard Biegel, e.a., 1983; Willem Floor, 1982; Azar Tabari, 1981.

4. Ik heb in 1981-82 gedurende een half jaar intensief veldwerk verricht in Jendouba. Ik woonde daar bij een (niet-integristische) familie in huis. Gedurende mijn veldwerkperiode kwam ik in contact met zowel voor- als tegenstanders van een integristische ideologie en politiek.

5. Het materiaal voor deze paragraaf dank ik voor een belangrijk deel aan een artikel van Ruud Strijp (1983): 'Islamitisch-fundamentalisme in Tunesië'.

6. Opgemerkt moet worden dat Malika haar antwoorden ten aanzien van vrouwenarbeid voor een deel ontleent aan een islamitisch boekje van de hand van een mannelijke auteur. Dit wijst op enige onzekerheid van haar kant. Bij alle andere onderwerpen die ter sprake komen, geeft ze antwoorden uit haar hoofd, zonder boeken te raadplegen.

7. Ook Aisha Lemu, een islamitische vrouw van Engelse afkomst, benadrukt dat de islamitische vrouw in intellectueel opzicht volledig gelijk is aan de man. Zij schrijft tevens dat islamitische vrouwen aangemoedigd worden om hun intellectuele capaciteiten hun leven lang te ontwikkelen (1976: 29). De Iraanse schrijfster Azar Tabari, die zelf niet tot een fundamentalistische stroming behoort, is daarentegen een andere mening toegedaan. Volgens haar wordt in de islam verondersteld dat vrouwen biologisch, psychologisch èn intellectueel verschillend zijn van mannen (1981: 186-7).

Literatuurverwijzingen

Biegel, Leonard C. e.a. (1983), *Het Midden-Oosten ontsluierd*. Boom, Venture Press.

Bouhdiba, Abdelwahab (1979), *La sexualité en Islam*. PUF, Paris.

El Saadawi, Nawal (1982), De noodzaak van een strategie voor de vorming van een politieke vrouwenbeweging in de Arabische wereld. In: *Vrouwen in het Midden-Oosten*. Het Wereldvenster, Bussum: 43-85.

Floor, Willem (1982), De gesluierde revolutie van Iran. In: *Vrouwen in het Midden-Oosten*. Het Wereldvenster, Bussum: 28-43.

Humphreys, R. Stephen (1979), Islam and Political Values in Saudi Arabia, Egypt and

Syria. In: *Middle East Journal*, 33: 1-19. Citaat uit: Ruud Strijp, 1983.
Lemu, B. Aisha, & Fatima Heeren (1976), *Woman in Islam*. Islamic Council of Europe, London.
Onze Wereld (1983) 5, Islam in Nederland: 12-26.
Strijp, Ruud (1983), *Islamitisch-fundamentalisme in Tunesië*. Publikatieserie Vakgroep Culturele Antropologie, KU Nijmegen.
Tabari, Azar (1981), Het raadsel van de gesluierde Iraanse vrouwen. In: *Socialistisch-feministische Teksten*,no. 6: 175-190. Feministische Uitgeverij SARA, Amsterdam.